

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота
магістра

з теми: **“ІСТОРІЯ ОБОРОННИХ УКРІПЛЕНЬ МІСТ І МІСТЕЧОК
ЧЕРВОНОГОРОДСЬКОГО ТА СКАЛЬСЬКОГО ПОВІТІВ
ПОДІЛЬСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В XV–XVIII СТ.”**

Виконав: здобувач вищої освіти
групи Ist1-M21, спеціальності
014 Середня освіта (Історія)

Остроушенко Богдан Ігорович

Науковий керівник:

Сидорук Сергій Антонович,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
РОЗДІЛ II. МІСТА І МІСТЕЧКА СКАЛЬСЬКОГО ТА ЧЕРВОНОГОРОДСЬКОГО ПОВІТІВ – ВАЖЛИВІ ОБОРОННІ ФОРПОСТИ ПОДІЛЬСЬКОГО ВОЄВОДСТВА.....	17
РОЗДІЛ III. ТИПОЛОГІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ОБОРОННИХ ЗАМКОВИХ УКРІПЛЕНЬ МІСТ І МІСТЕЧОК СКАЛЬСЬКОГО ПОВІТУ.....	30
РОЗДІЛ IV. ЗАМКИ МІСТ І МІСТЕЧОК ЧЕРВОНОГОРОДСЬКОГО ПОВІТУ.....	53
ВИСНОВКИ.....	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	77
ДОДАТКИ.....	86

ВСТУП

Актуальність роботи. Поділля - унікальний регіон, де збереглася велика кількість пам'яток оборонної мурованої, культової цивільної та житлової архітектури XIV-XVIII ст., які лише фрагментарно привертали увагу дослідників. Однак історія оборонних укріплень міст і містечок України епохи середньовіччя і ранньої нової доби в історіографії майже не досліджена. Поза увагою дослідників залишилась і тематика оборонних укріплень регіонального характеру, в тому числі Червоногородського і Скальського повітів Подільського воєводства. Тому в часи відродження і становлення української держави особливо гостро постає проблема реставрації, збереження та вивчення цих унікальних об'єктів не лише в межах Поділля, але й України в цілому. Вони становлять для нас велику культурну спадщину, без дослідження якої неможливо зрозуміти урбанізаційні проблеми в цілому.

Важливість досліджуваної теми полягає у тому, що вивчення оборонного зодчества на цій території, що в майбутньому дасть підстави для картографування пам'яток оборонного будівництва як збережених, так і реставрованих в комплексі. „Включення до завершального каталогу пам'яток оборонного будівництва України, - як зазначає Мацюк О.Я., - матиме не лише різновидне значення, але й дасть змогу ефективніше проводити пошукові і реставраційні роботи тих об'єктів, які зберіг для нас невблаганний плин часу, виявити цілий ряд невідомих досі монументальних споруд, що існували в Україні у часи середньовіччя [2]”.

Мета роботи полягає в тому, щоб крізь призму історіографії та різнотипової джерельної бази простежити еволюцію основних оборонних споруд на місці укріплених поселень Галицько-Волинської держави, їхнє відновлення і розвиток в XVI-XVII ст., як мурованих оборонних замків та функціонування у ролі фортифікацій до 1772 р.

Виходячи з мети роботи ми ставимо перед собою такі завдання:

- проаналізувати наявну та джерельну базу і з'ясувати стан розробки досліджуваної проблеми в історичній літературі;
- простежити історію започаткування основних укріплень в межах досліджуваної території у литовсько-польський період на місці міст і містечок Галицько-Волинської держави;
- з'ясувати історію формування оборонних споруд міст і містечок Червоногородського та Скальського повітів XV-XVIII ст.;
- охарактеризувати їх роль у містобудівних процесах та у захисті населення, що проживало в містах і містечках цих повітів;
- простежити стан оборонних мурованих замків у XVIII ст. та з'ясувати їхню подальшу долю у якості пам'яток архітектури.

Об'єктом дослідження є залишки планувальної структури міст і містечок Червоногородського і Скальського повітів та їх замкових укріплень, які знаходяться на території сучасної південної частини Тернопільської області.

Предметом дослідження слугують міста і містечка Червоногородського та Скальського повітів крізь призму їх містобудівної історії, систему міських та замкових оборонних укріплень.

Хронологічні рамки охоплюють історію оборонних укріплень міст і містечок Червоногородського та Скальського повітів Західного Поділля 30-х рр. XV-XVIII ст. (до 1772 р.) Нижня хронологічна межа обумовлюється часом захоплення Західного Поділля Польщею і запровадження нею тут свого адміністративно-територіального устрою. Верхня хронологічна межа обумовлюється 1772 р., тобто часом до першого поділу Польщі, за якого досліджувані повіти потрапили під владу Австрії.

Географічні межі дослідження охоплюють південну частину сучасної Тернопільської області – Борщівський, Заліщицький, частину Чортківського та Буцацького районів, а також частину Чемеровецького району Хмельницької області.

Новизна дослідження полягає у тому, що тема у запропонованому варіанті вивчається вперше. До її написання залучена значна кількість розрізнених писемних, графічних та фотодокументів, а також досліджень окремих істориків, які дають підстави в комплексі відтворити історію оборонних укріплень міст і містечок Червоногородського і Скальського повітів епохи середньовіччя та ранньої нової доби.

Методологічна основа дослідження. Методологічною основою стали принципи історизму, наукової об'єктивності. Для їх реалізації використані проблемно-хронологічний, порівняно-історичний, системний, узагальнюючий, індуктивний та дедуктивний методи. Використання обраного інструментарію дозволило всебічно розкрити обрану тему в послідовній та логічно-завершеній формі.

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання одержаних результатів, основних висновків і положень у навчальному процесі. Зібраний матеріал і результати дослідження можуть слугувати для глибшого вивчення історії регіону на уроках історії в школі та на заняттях зі студентами вищих навчальних закладів. Водночас одержані результати можуть бути використані у навчальній та історико-краєзнавчій роботі. Вони становлять інтерес для наукових працівників та працівників бібліотек, дослідників, які займаються регіональними проблемами історії України. Матеріали дослідження можуть бути використані для створення спеціальних курсів історичного краєзнавства та історії України у закладах освіти. Також робота може використовуватися екскурсоводами для розробки туристичних маршрутів по замках Червоногородського і Скальського повітів. Її можна залучити до лекційного матеріалу з історії Поділля раннього нового часу, а також використовувати усім тим, хто цікавиться історією фортифікаційного мистецтва України.

Структура роботи визначається метою, завданнями та змістом обраної проблеми. Дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, додатків та списку використаних джерел і літератури.

ВИСНОВКИ

Українські містечка епохи середньовіччя й ранньої нової доби у своєму розвитку пройшли різні етапи: від започаткування до апогею розвитку, занепаду і відродження. На жаль, ця проблема в українській й зарубіжній історіографії не знайшла всебічного дослідження. Поза увагою істориків залишилися й міста і містечка Червоногородського та Скальського повітів Подільського воєводства. Історичні умови розвитку цього регіону засвідчують, що міста як соціальна категорія зародилася на Поділлі ще в часи Київської Русі. В складі Галицької землі та Галицько-Волинської держави вони частково еволюціонували, а окремі з них перетворювалися у поселення сільського типу. Оскільки регіон Західного Поділля впродовж XIV - XVIII ст. приваблював керівників Литви, Польщі, Угорщини, Молдавії, Кримського ханства і Туреччини, він неодноразово виступав і яблуком розбрату між ними. З XIV ст. писемні джерела засвідчують про експансію на Поділля литовських князів, угорських феодалів, татарських ханів, польських королів і т. д. Після Синьоводської битви 1362р. Поділля потрапляє під зверхність Великого князівства Литовського, воно стає ленним володінням князів Коріатовичів. Останні, щоб укріпитися на захоплених землях, організовують Подільське князівство із відповідним адміністративно - територіальним устроєм й управлінням. Коріатовичі активно роздавали землі приближеній знаті, намагалися відродити старі і зводити нові міста, містечка й оборонні форпости і в тому числі, на землях Червоногородщини й Скальщини. Серед відомих тогочасних міст і містечок другої половини XIVст. на півдні сучасної Тернопільщини доречно назвати Червоногород, Скалу, Язлівець, Кулаків-град та ряд інших.

Зазначимо, що переважна більшість міст і містечок другої половини XV ст. локалізувалась на місці укріплених поселень XII -XIII ст. Причому, форми їх оборонних укріплень були за структурою планування,

топографією і матеріалом для будівництва (деревина), досить близькі до аналогічних укріплень Галицької і Галицько-Волинської держави. Контактуючи із Угорщиною, Молдавією, Польщею та іншими державами, де використовувалися передові на той час форми організації оборони міста та їх фортифікаційних споруд, Коріатовичі намагалися запозичувати і втілювати аналогічні досягнення військового мистецтва в обороні міст і містечок Поділля.

Із переходом Подільського краю наприкінці XIV ст. під владу Великого князівства Литовського, оборонне мистецтво міст і містечок Поділля удосконалюється, зростає і кількість міст. Вони стають центрами великих округ та їх осередками. Окрім названих міст і містечок, що функціонували в другій половині XIV ст., на політичній арені Західного Поділля за часів правління Вітовта з'явилося ще й цілий ряд таких поселень як Зовете, Висічка, Чернокінці, Криве та інші. Особливо зростали в чисельному відношенні оборонні укріплення Червоногородського й Скальського повітів Подільського воєводства й укріплювалися з 30-х рр. XV ст. - і до кінця XVII ст. За цей період писемні джерела зафіксували в XV ст. у Червоногородському повіті – 27 поселень міського типу, а в XVI ст. - 38. Відповідно у Скальському повіті в XV ст. числилося 24 поселення міського типу. Як складні соціальні явища, тогочасні міста мали й характерну типову соціально - топографічну структуру: замок, місто, передмістя. Саме в XVI ст. - першій половині XVII ст. всі удосконалення містобудування і військового мистецтва втілювалися в їх міських й оборонних укріпленнях. Міста і містечка продовжували розташовуватись на мисоподібних плато і в замкових й міських укріпленнях запроваджувались кам'яні стіни, башти, бастіони і т. д. Названі норми відбилися у Сидорові, Гусятині, Товстому, Ягільниці, Язлівці, Скалі, Збрижу, Більче - Золотому, Висічці, та в інших. Говорячи про Язлівець, зазначимо, що в його містобудівні норми розташування ринку, трасування вулиць, розміщення міських укріплень, в'їзних воріт, укріплень замку,

проникали західноєвропейські норми. Щодо ринку, то в його межах знаходилась ратуша, лавки, крамниці, склади для товарів, вага, розміщувалися будинки патриційів, у числі яких лавники, радники, багаті купці, ремісники тощо. Розташовуючись на перехресті торговельних шляхів з Європи до Сходу, Язлівець виріс у відомий міжнародний торговельний осередок й оборонний форпост. Навколо міста була створена система кам'яних стін, веж й в'їзних воріт, що робило місто неприступним. Його міць посилював замок, який розташовувався з південно – західного боку на високому плато. Замок із п'ятикутної форми переріс у багатокутну захисну споруду, що посилювалася великою у плані чотирьохярусною ромбоподібною та напівкруглою триярусною бастеєю.

Проаналізувавши історію будівництва та окремі особливості ряду замкових комплексів, що збереглися до нашого часу, ми дійшли висновку, що XV-XVI ст. є перехідним етапом в історії замкового будівництва. В цей час, серед загальних змін у фортифікації західного регіону, замкові комплекси починають відокремлюватися від системи фортифікації міста і поступово набувають рис, які були притаманні замкам Західної Європи. Де замок був призначений лише для захисту родини феодала та його сюзеренів.

На прикладі ряду замкових комплексів доведено, що XVII-XVIII ст. позначилися як період загального занепаду замкових комплексів в зазначеному регіоні, в результаті поділу Речі Посполитої та зміни державних кордонів. В цей період замкові комплекси як фортифікаційні об'єкти втратили своє значення, через це частина замків перебудовується на палаци-замки, де основною виступає функція житла, інша частина занепадає і руйнується. Пізніше, більшість замків передається у власність держави, що знаменує майже повне знищення не лише первісного вигляду споруд, а й замкових комплексів в цілому.

В другій половині XVII ст. – у XVIII ст. міста і містечка Червоногородського й Скальського повітів Подільського воєводства

занепадали до рівня повітових містечок й продовжували розвиватися за законами іншого типу поселень - сільських. Незважаючи на те, що багато із власників міст і містечок намагались їх відродити, проте цього не відбулося. Колишні замки перетворювалися переважно у руїни, а деяка частина їх набрала палацових обрисів.

Сьогодні, у державний реєстр національного культурного надбання, згідно із списком пам'яток України, що перебуває під охороною Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р. № 466, внесено оборонні укріплення держави, затвердженим постановою Висічки, Скали-Подільської, Язлівця, Сидорова, палацові ансамблі Скали-Подільської та Язлівця [9]. Однак до нього, не включена велика кількість фортифікаційних оборонних укріплень, які відігравали помітну роль в XV-XVIII ст. у захисті населення від нападників.

Дослідивши загальну ситуацію в Україні з питань збереження фортифікаційних об'єктів, які сьогодні мають статус пам'яток культурної спадщини, визначено, що музеєфікація фортифікаційних споруд залишається найкращим способом їх збереження. Популяризація зазначених об'єктів шляхом використання провідних технологій вбачається дієвим засобом привернення уваги суспільства і вирішення проблем охорони та зберігання оборонних споруд.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Центральний державний історичний архів України, м. Львів

Ф. р.-15. Ф. Мацюк О. – історик

оп. 1.

1. Спр. 13. Листування Мацюка О. з укр. музеєм у Нью-Йорку про організацію виставки і підготовку альбому “Українські замки в руїні.”, 27 арк.
2. Спр. 105. Пам’ятки оборонного будівництва України (проблематика їх каталогізації, зберігання та використання. Ілюстрації до статті, 141. арк.
3. Спр. 103. Статті Мацюка О.Я. „Замки і фортеці Бродівщини і “Бридський папір”, 117 арк.
4. Спр. 107. Стаття Мацюка О. “Замки і фортеці Стрийщини.” (Матеріали, зібрані автором до цієї тематики), 209 арк.
5. Спр. 119. Матеріали експедиції “Замки і фортеці України , зібрані Мацюком О., 120 арк.
6. Спр. 123. Виписки Мацюка О. до історії замків і фортець м. Буська і Буського району, 47 арк.
7. Спр. 127. Матеріали до історії замків і фортець Сокальського району XV-XVII, 16 арк.
8. Боплан Г.Л. де. Карта України 1650р. Опис України, кількох провінцій королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом і веденням воєн. К.: Наукова думка, 1990. 179 с.
9. Про Державний реєстр національного культурного надбання «Пам’ятки містобудування і архітектури»: Наказ Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України від 2 червня 1999р.№128 // Пам’ятки України: історія та культура. 1999. № 2-3. 175 с.

10. Тихомиров М.И. Список русских городов дальних и ближних // Русское летописание. М.: Наука, 1979. С. 94-96.
11. Труды Подольского зпархиального историко-статистического комитета. Вып. 7. Под ред. М. Яворовского. Каменец-Подольский. 1895. 611 с.
12. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожяку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672,...через королівство польське...// Жовтень. № 9 1983. С. 84-99.
13. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожяку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672,...через королівство польське...// Жовтень. № 10. 1983. С.89-105.
14. Akta grodzkie I ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie. T. VI. Lwow, 1876. № 76. 302 s.
15. Akta grodzkie I ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie. T. XII Lwow, 1887 № 3428. 555 s.
16. Jablonowski A. Starostwa Ukrainne w pierwsej potowie XVII wieku. // Ziodla dziejowe. Polska XVI wieku. T.V. Warszawa, 1877. 226 s.
17. Kromer M. Polska, czyli o polozeniu, lunosci, obyczajach, urzqdach i sprawach publicznych Krolestwa Poskiego ksiqgi dwie / Przeklad S.Kazikowskiego. Wstep i opracowanie P.Marchwinskiego. Olsztyn, 1984.-258 s.
18. VitoIdiana: Codex Privilegiorum Vitoldi Magni Ducis Litnuaniae 1386-1430 Zebral i wydal Z. Ochmanski. Warszawa. Poznan, 1986. S. 206.

Наукові видання, монографії, статті

19. Архітектурна спадщина України / під ред. В.Тимофієнка. К. Альтернатива, 2004. 395 с.
20. Білецька О. Поділля на зламі XIV-XV ст.: до витоків формування історичної області: Монографія. Одеса: Астропринт, 2004. 416 с.
21. Білінський М. Вінницький замок Історичний нарис з доби XVI – XVIII століть. Вінниця.: Віндерждрукарня, 1926 . 18с.
22. Бубернак С.І. Легенди про Лгільницю. Чортків, 1997. 31 с.
23. Бубернак С.І. Ягільниці - 555. Путівник-довідник. Чортків, 2003. 40 с.

24. Бунин А. История градостроительства искусства. Т. 1. М., 1979. 590 с.
25. Важливіші відомості про історію нашої території. Заліщицька земля у спогадах емігрантів. Тернопіль.: Книжково-журнальне видавництво „Тернопіль”, 1993. 123 с.
26. Важливіші відомості про історію нашої території. Український архів. Історично-мемуарний збірник Чортківської округи і повіти: Чортків, Копичинці, Борщів, Заліщики. Ред. кол. О.Солевицька, Б.Стефанович, д-р Роман Держановський. Нью-Йорк - Париж - Сідней - Торонто, 1974. Т. XXVI. 923 с.
27. Голубець М. Теробовля. Львів., 1927. 24 с.
28. Горбоватий В.. Укріплення Гусятин або історико-краєзнавчий нарис часів козаччини // Вісник Надзбруччя. 23 серпня 1991 р. 6 с.
29. Гречило А., Савчук І., Сварник І. Герби міст України (XIV - перша пол. XX ст.). К.: Брама, 2001. 383 с.
30. Григорян В. Р. История Армянских колоний Украины и Польши «Армяне в Подолии» / Отв. ред. Л.С. Хачикян, Я. Р. Дашкевич. Ер.: Изд-во АН АРМ. ССР, 1980. 291 с.
31. Грушевський М.С. Історія України-Руси. В XI т. 12 кн. Т. VII. Козацькі часи – до р. 1625. К.: Наукова думка . 624 с.
32. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. Материалы для составления археологической карты Подольской губернии. Каменец-Подольский. тип. Подольской губ. направления, 1901. 462 с.
33. Давидович В. Ф. Українська міфологічна легенда. Львів.: Світ, 1992. 176 с.
34. Замки і палаци Західної України. Путівник / Під ред. Іванова О.І. Тернопіль.: Наш світ. 12 с.
35. Записки наукового товариства ім. Шевченка. Бучаччина. 697 с.
36. Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область. / Ред. кол. П.Т.Тронько (голова) [та інші]; ред. кол. тому С.П.Печай К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1968. 640 с.

37. Історія України / В.Ф.Верстюк, О.В.Горань, О.І.Гуржій та ін. Під ред. В.А.Смоля. К.: Альтернатива, 1997. 424 с.
38. Компан.О.С. Міста України у другій половині XVII ст. К.: Видавництво АН УРСР, 1963. 387 с.
39. Крикун М.Г. Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях. // Проблеми слов'янознавства. Львів, 1991. Вип. 42, С. 24-30.
40. Крикун М.Г. Повітовий устрій Подільського воєводства в XV-XVI ст. Український Археологічний щорічник. Нова серія / АН України, Археографічна комісія, Ін-т української археографії. К.: Наукова думка, 1992. Вип. 1. Т. 4. С. 157-178.
41. Крикун М.Г. Початки Подільського повітового устрою // Проблеми української історичної медієвістики. К., 1990. С 33-52.
42. Лесик О. В. Замки та монастирі України. Львів: Світ, 1993. 176 с.
43. Липа К. Малі міста Поділля XVI-XVII ст. Проблема стилю // Архітектурна спадщина України. Вип. 4.: Проблеми стильового розвитку архітектури України / За ред. В.Тимофієнка. Київ.: Українознавство, 1997. С.30-39.
44. Мальченко О. Укріплені поселення брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV - середина XVII ст.). К.: Інститут Української археографії та джерелознавства, 2001. 380 с.
45. Мацюк О. Замки і фортеці України від найдавніших часів до XVIII ст.: Проект каталога. Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Київ, 1988. С. 225-227.
46. Мацюк О. Замки та фортеці України. Стан та проблематика дослідження // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. С. 3-5.
47. Мацюк О.Я. Замки і фортеці Західної України: Мандрівки історичні. Львів: Центр Європи, 1997. 60 с.
48. Мацюк О. Пізньосередньовічні міста-фортеці Галичини. Книга міст Галичини : Міждисциплінарні дослідження у містознавстві. Вісник

Державного університету «Львівська політехніка». Львів, 1999. № 379 (Архітектура). С. 53-59.

49. Михайловський В.М. Привілей короля Владислава III на Кам'янецьке староство для Теодорика з Бучача 1442р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2003. Т.11. С. 44 -58.

50. Михальченко В. Укріпленні поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств.(XV – середини XVII ст.). К.: Інститут Української археографії та джерелознавства, 2001. 380 с

51. Молчановський Н. Очерк известный о Подольской земле до 1434 г. К.: Тип. ун-та, 1885. 388 с.

52. Омельчук Б. А. Шляхетські замки Західного Поділля у світлі архітектурно-археологічних досліджень. Вісник Національного університету «Львів. Політехніка». 2013. № 752. С. 30-34.

53. Павлик Я. Історія Товстого. Чортків, 2000. 44 с.

54. Памятники градостроительства и архитектуры. Украинской РСР. в 4-х т. Логвин Г. (отв.ред.), К.: Будівельник, 1986. Т. 4. 375 с.

55. Панашенко В. Боротьба проти турецько-татарських нападів на Поділля (кінець XV - XVI ст.) // Тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції. - Кам'янець-Подільський, 1980. С. 99-101.

56. Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела.). Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. 383 с.

57. Підставка Р. Язловець. Історія, архітектура, туризм. Матеріали історико-архітектурних досліджень. Збараж, 2013. 128 с.

58. Підставка Р. До питання спорудження замкового палацу Язловця: іконографічна ретроспектива. Археологія і фортифікація України : зб. матеріалів V Всеукр. наук.-практ. конф. приурочена 125-й річниці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Кам'янець-Подільський : «Медобори-2006», 2015. С. 188-192.

- 59.Пламеницька О. Висліди і перспективи студій мурованого оборонного будівництва західного Поділля // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. С. 6-9.
- 60.Пламеницька О. А. *Castrum Camenecensis*. Фортеця Кам'янець (пізньоантичний – ранньомодерний час) : монографія. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2012. 671 с.
- 61.Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. 3-тє вид . К.: Либідь , 1995. 588 с.
- 62.Прокопчук В.С Краєзнавство на Поділлі. Історія і сучасність. Київ: Рідний край, 1995. 204 с.
- 63.Прибега Л. Архітектурна спадщина України: пам'яткоохоронний аспект. Київ : Інститут культурології НАМ України, 2015. 194 с.
- 64.Прибега Л. В. Історико-типологічні особливості пам'яток оборонної архітектури України XIII-XVIII ст. Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Київ: «АртЕк», 2006. Вип. 2. С. 243- 264.
- 65.Прибега Л. До питання типологічної класифікації мурованих замків України. Замки України : дослідження, збереження, використання : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (3 листопада 2011 р., Галич). Галич, 2011. С. 35-39
- 66.Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / Україна крізь віки .У 15-ти томах. Т .6. К.: Альтернатива, 1998. 320 с.
- 67.Саган О. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. К.: Світ знань, 2004. 911 с.
- 68.Сварник І. Печатки і герби міста Скали з XVI ст. // Літопис Борщівщини. 1994. Вип. 5. С. 14-16.
- 69.Сідак В., Степанков В. З історії української розвідки і контррозвідки (нариси). К., 1994. 190 с.
- 70.Сіцінський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії / Упорядник О.Л. Баженов. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. 136 с.

71. Сіцинський Ю. Оборонні замки західного Поділля XIV-XVIII ст. (історико-археологічні нариси): упорядник С. Трубчанінов. Кам'янець-Подільський.: Центр Поділлязнавства, 1994. 96 с.
72. Сохацький М. Оборонні замки на Борщівщині (сучасний стан збереження та перспективи досліджень) // Літопис Борщівщини. Борщів.: Джерело, 1994. Вип. 6. С. 4-15.
73. Столицький Я. Значення Меджибожа у польсько-турецьких стосунках 1672-1699рр. Меджибіж 850 років історії.: Матеріали науково практичної конференції. Меджибіж., 1996. С. 42-44.
74. Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення старокиївської держави до кінця XVI ст. К.: Перун. 1996. 496 с.
75. Чорпіта Я. Історія Чорткова. Тернопіль, 2002. 75 с.
76. Шнейдер А. Бабинці //Літопис Борщівщини. 1993. Вип.2 С. 34-35.
77. Шнейдер А. Борщівський повіт у Галичині з його доісторичною та середньовічною старовиною (Археологічне дослідження, опрацьоване на місці у 1878 р.) //Літопис Борщівщини. Борщів : Джерело, 1995. Вип.7. С.84-99.
78. Aftanazy R. Materialy do dziejow rezydencji. Dawne wojewodstwo podolskie / red. A.J. Baranowski. Warszawa. Instytut sztuki PAN, 1992. T.IX. 400 s.
79. Barq.cz S..Pamijtki jazlowieckie. Kw. : 1862. 230 s.
80. Bauer J. Z przeszlosci osiedli wojewodztwa Tamopolskiego. Tarnopol, 1935.
81. Czolowski A. Dawne zamki i twerdze na Rusi Halickiej. Tarnopol : 1926. 198 s.
82. Czolowski A., Janusz B. Przeslosc i zabytki wojewodztwa Tamopolskiego. Tarnopol : 1894.
83. Czotowski A. Dawne zamki i twerdze na Rusi Halickiej. Teka konserwatorska (Lw.), 1892, 70 s.
84. Czotowski A. Janusz B. Przeslosc i zabytki wojewodztwa Tamopolskiego. Tarnopol : 1926. 198 s.

85. Di. Antoni. Zameczki Podolskie na kresach multanskich. T.III.Zwaniec. Paniowce. Okopy s. Trojcy. Czarnokozince. Bar. Mohylow. Sharograd. Warszawa, 1 880. 290 s.
86. Guerguin B. Zamki w Poise. Warszawa, 1974. S. 1-15.
87. Kowalski S. J. Jazlowiec The Town Lost in History. 89 s.
88. Kromer M. Polska, czyli o polozeniu, lunosci, obyczajach, urzqdach i sprawach publicznych Krolestwa Poskiego ksiqgi dwie / Przeklad S.Kazikowskiego. Wsts^p i opracowanie P.Marchwinskiego. Olsztyn, 1984. 258 s.
89. Kunzek T. Przewodnik po wojewodztwie tarnopolskim . Tarnopol 1928. 367 s.
90. Opacki J. Przewodnik po powieci Borszowskim. Borszow, 1936.
91. Słownik Geograficzny krolistwa Polskiego i innych krajow slowianskich, Warszawa. 1880-1902.
92. Szulinska M., Szulinski J., Zielinski J. Skala nad Zbruczem. Warszawa.: Drukarnia Wydawnictw Naukowuch w Lodzi , 2003 . 150 s.
93. Tegowski J. Sprawa przylyczzenia Podola do korony Polskiej w kohcu XIV wieku. Teki Krakowskie. V, 1997. - S. 155 178.
94. Wilusz J. Zamek w Czerwonogrodzie „wies i dwor.”, 1911.

Автореферати, дисертації

95. Машталір В. В. Військово-історичні споруди ХІХ - ХХ ст. як об'єкти культурної спадщини України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 26.00.05. Київ, 2014. 20 с.
96. Оленич Я.І. Становлення та розвиток фортифікаційних технологій оборонних комплексів Західної України (ХІІ-ХVІІІ століття) : Дис....канд. іст. наук.:07.00.07. історія науки й техніки. Київ, 2019. 230 с.
97. Оконченко О. М. Архітектура фортифікацій замків Західної України середини ХVІ - кінця ХVІІ століть : дис. на здобуття наук. ступеня канд. архітектури: 18.00.01. Львів, 2015. 174 с.

98.Омельчук Б. А. Оборонні споруди Львівщини як пам'ятка військової історії (друга половина XIV-XVII ст.) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 20.02.22. Львів, 2011. 165 с.